

idące deficyty tychże surowców. Tu następuje pewien paradoks. Wśród posiadaczy wielkich złóż surowców energetycznych znajdują się bowiem państwa znaczące, jak i bardzo małe, dla których masowy eksport surowców jest jedynym źródłem egzystencji. Uznaje się, że światowe rezerwy klasycznych surowców energetycznych to perspektywa ok. 70–100 lat. W tym okresie cywilizacja już zglobalizowana musi dokonać przełomów technologicznych (s. 581). Zauważa się, że w Polsce poświęca się tej kwestii wiele uwagi w aktach prawnych, raportach, opracowaniach, materiałach konferencyjnych (s. 595).

W kilku opracowaniach wskazuje się na potrzebę i konieczność regulacji prawnych, dotyczących bezpieczeństwa polityki energetycznej, a w tym gwarantowania bezpieczeństwa. Istotną kwestią w tym względzie jest bezpieczeństwo jądrowe i ochrona radiologiczna.

W prezentacji kwestii technicznych zwraca się uwagę na: a) nowoczesne systemy chłodnicze zasilane skoncentrowanym promieniowaniem słonecznym; b) modelowanie i analizę pracy fotowoltanicznego w lokalnych warunkach atmosferycznych; c) możliwości poprawy jakości działania automatyki SCO poprzez zmianę algorytmów pomiaru częstotliwości; d) wpływ strategii wytrysku paliwa na parametry dwupaliwowego silnika tłokowego o zapłonie samoczynnym zasilanego paliwem białanowym; e) możliwości spalania mieszanek ubogich w stacjonarnych silnikach ZI; f) alternatywne rodzaje napędów w transporcie lotniczym; g) układ nadążny za pozornym ruchem Słońca o kształcie sferycznym; h) wpływ usług systemowych oraz generacji rozproszonej na pokrywanie zapotrzebowania na moc szczytową w KSE; i) adaptacyjne układy automatyki samoczynnego częstotliwościowego odciążenia w sieciach elektroenergetycznych – korzyści i bariery; j) działanie czujników przepływu prądu zwarciovych podczas zwarć doziemnych w sieci SN; k) efektywność energetyczna chłodzenia nasyconego w instalacji hybrydowej z odnawialnymi źródłami energii; l) ewolucja charakterystycznych zabezpieczeń odległościowych; m) wyniki symulacji awarii utraty chłodzenia w obiegu pierwotnym (LOCA) w elektrowni jądrowej z reaktorem ciśnieniowym typu PWR. Są to specjalistyczne opracowania różnych zagadnień dotyczących szeroko rozumianego bezpieczeństwa energetycznego, rynków surowców i energii.

Postrzegając bezpieczeństwo energetyczne w kontekście niestabilności politycznej współczesnego świata, zauważa się ujawnianie konfliktów. Państwa bogate w zasoby ropy naftowej i gazu ziemnego nierzadko próbują traktować instrumentalnie konsumentów, zwłaszcza tych, którzy nie posiadają tych bogactw.

Ujawnia się w tym względzie złożoność w dyktowaniu cen; obserwuje się często tzw. szok naftowy – przekonanie, że bez ropy naftowej nie jest możliwa obecnie komunikacja.

Analityczna lektura zaprezentowanych tekstów przekonuje, że: 1. bezpieczeństwo energetyczne i jego gwarantowanie jest potrzebą i koniecznością właściwego kształtowania zarówno przez architektów życia politycznego, jak i specjalistów życia gospodarczego; 2. prowadzone są różnorodne studia cząstkowe dotyczące budowy bezpieczeństwa energetycznego w Polsce i na świecie; 3. bezpieczeństwo energetyczne jest wpisywane w przestrzeń przemian cywilizacyjnych; 4. dużo uwagi poświęca się wyzwaniom przyszłości, a w tym ze sferą ekologiczną w kontekście eksploatacji źródeł energetycznych; 5. ujawnia się potrzeba badań integrujących badaczy różnych dyscyplin dociekań naukowych, a w tym zarówno ujawniających ogólne refleksje nad kierunkami rozwoju życia kulturowo-cywilizacyjnego, jak i specjalistów różnych przestrzeni dociekań, których wspólnie dotyczy bezpieczeństwa energetycznego, rynków, surowców i energii.

Książka zasługuje na uwagę czytelników interesujących się w szerokim oglądzie współczesnymi przemianami cywilizacyjnymi, a w wymiarze specjalistycznym – bezpieczeństwem energetycznym.

Andrzej Chodubski

Zbigniew Grzegorowski, *Służby specjalne a bezpieczeństwo państwa polskiego*. Wydawnictwo Naukowe GRADO, Toruń 2013, ss. 327.

W instytucjonalizacji życia kulturowo-cywilizacyjnego szczególne miejsce zajmują służby specjalne. Inwigilowanie jako zachowanie społeczno-polityczne jest znane ludzkości od zarania jej organizowania się kulturowego. Jednostki sprawujące władzę w państwie wykorzystywały je do zagwarantowania bezpieczeństwa swej pozycji

przed zagrożeniami zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi. Inwigilacja (szpiegostwo) jest różne pojmowane w ładzie instytucjonalnym państw świata.

We współczesnym polskim porządku normatywnym służby specjalne to instytucje państwowe i ich organy, które prowadzą niejawną działalność oraz podejmują działania operacyjno-rozpoznawcze. Pojęcie „służby specjalne” odnosi się do organów, które wykonują tradycyjne zadania wywiadowcze i kontrwywiadowcze. Działalność służb specjalnych można utożsamiać z czynnościami podejmowanymi przez wywiad i kontrwywiad. Działania te mają nadto charakter operacji specjalnych. Przez pojęcie operacje specjalne rozumie się natomiast takie formy oddziaływania na przeciwnika, które mają doprowadzić do osłabienia jego potencjału politycznego, ekonomicznego, militarnego i materialnego. Najczęściej są one prowadzone poza sferą walki bezpośredniej, raczej na zapleczu (tyłach) przeciwnika lub takich rejonach i obszarach, których chociażby chwilowe wyłączenie z walki grozi dezorganizacją bądź utratą zaplecza (s. 16).

Pojęcie „służby specjalne” odnosi się również do sfery uprawnień do pojmowania działań operacyjno-rozpoznawczych. W tym ujęciu zacierają się różnice pomiędzy specjalnym charakterem służb wywiadu i kontrwywiadu a służbami policyjnymi. Do służb specjalnych zalicza się wywiad i kontrwywiad. Stosowanie kategorii „służby specjalne” bądź „służby bezpieczeństwa” odnoszone są również do służb policyjnych, skarbowych, celnych i innych posiadających uprawnienia nadane im przez prawo. Kwestie te są przedmiotem analizy poznawczej w prezentowanej książce. Wskazuje się, że jej celem jest ukazanie miejsca i roli, jakie służby specjalne pełnią w strukturze współczesnego państwa. W rozpoznawaniu problemu analizuje się tradycję i historię służb specjalnych, wyznaczających ich zadania w państwie.

Jako hipotezę badawczą wskazano jako twierdzenie, że służby specjalne pełnią istotną rolę w zagwarantowaniu bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego państwa oraz specyficzną rolę w rzeczywistości społeczno-politycznej. W celu jej rozwiązania sformułowano pytania poznawcze: 1. W czym wyrażają się tradycje służb specjalnych we współczesnym ładzie państwowym? 2. Jakie są podstawowe funkcje i zadania służb

specjalnych? 3. W czym przejawiają się powiązania służb specjalnych z władzą? 4. Jakiej jest usytuowanie służb specjalnych w strukturze państwa? 5. Jakie główne uprawnienia posiadają służby specjalne? 6. Jaka jest rola służb specjalnych w rzeczywistości międzynarodowej? 7. Jaka jest rola służb specjalnych w mediach? 8. W jaki sposób przejawia się działalność służb specjalnych w rzeczywistości wyznaniowej?

Istotę problemu poznawczego zaprezentowano w czterech rozdziałach, zatytułowanych: I. Istota, funkcje i zadania instytucji służb specjalnych; II. Metody i techniki działalności służb specjalnych jako organu władzy państwowej; III. służby specjalne jako specyficzna instytucja stymulująca rzeczywistość społeczno-polityczną; IV. Wyzwania polskich służb specjalnych w warunkach współczesnych przemian systemowych. Wykład ten poprzedza starannie wykonany pod względem metodycznym wstęp. Wskazuje się w nim aktualność poznawczą problemu, cel i hipotezę badawczą, zastosowane narzędzia i techniki istotne dla rozpoznawania tego problemu, stan badań z tego zakresu oraz najistotniejsze ogniwa poznania wskazane w prezentowanym wykładzie.

Zauważa się, że działające w sferze bezpieczeństwa państwowe organy i instytucje muszą dostosowywać swą działalność do zmieniających się warunków otoczenia. Są one wyznaczone przez zagrożenia o coraz bardziej zróżnicowanej proweniencji i charakterze. To określa kierunek działań i zadania służb specjalnych we współczesnych uwarunkowaniach ładu państwowego i międzynarodowego. Do 1989 r. służby specjalne w Polsce były umiejscowione w resortach: spraw wewnętrznych i obrony narodowej, co miało zasadniczy wpływ na sposoby kierowania, koordynację (szczególnie w obszarze wymiany informacji) i ich współpracę. Milicja Obywatelska (późniejsza Policja), Wojska Ochrony Pogranicza (późniejsza Straż Graniczna) stanowiły integralną część Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (następnie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji). Wywiad wojskowy, znajdujący się w strukturach Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, kontrwywiad wojskowy i prewencja (późniejsza Żandarmeria Wojskowa) posiadały uprawnienia do wykonywania czynności procesowych określonych w Kodeksie postępowania karnego i były bezpośrednio podporządkowane ministrowi obrony narodowej.

W rozdziale pierwszym scharakteryzowano cztery zagadnienia, tj. 1. O definiowaniu instytucji „służby specjalne”; 2. Geneza instytucji; 3. Zakres kompetencji służb specjalnych; 4. Funkcje służb specjalnych. Wskazuje się, że funkcjonowanie służb specjalnych obejmuje szeroki wachlarz spraw, dlatego w ramach ich działania wyodrębnia się, w zależności od szerokości wykonywanych zadań: agenturalny wywiad operacyjny oraz agenturalny wywiad taktyczny. Pojęcie służby specjalne jest wyraźnie ugruntowane w języku potocznym oraz używane w literaturze, nie występuje ono jednak w języku prawnym, tj. w sformułowaniach aktów normatywnych. Termin „służby specjalne” jest różnorodnie rozumiany w międzynarodowym obiegu informacji oraz prawodawstwie. Często można spotkać jego odpowiedniki: tajne organizacje, tajne służby itp. Służby specjalne traktowano jako wywiad i kontrwywiad. Bez względu na formę organizacyjną wywiad i kontrwywiad są instytucjami, które w różnych systemach politycznych dostarczają organom państwowym informacji stanowiących istotny element w procesie decyzyjnym, obejmującym sferę zarówno polityczną, jak i militarną. Służby specjalne obejmują wszystkie instytucje zajmujące się gromadzeniem informacji o charakterze niejawnym oraz ich dalszą analizą w celu zapewnienia bezpieczeństwa państwa, jego ważnych obszarów funkcjonowania bądź też osiągnięcia przewagi nad innym krajem.

Prezentując genezę instytucji wskazuje się, że o niej jest mowa już w *Starym Testamencie*, kiedy to Mojżesz wysłał wywiadowców do ziemi Kanaan z polecenia Jahwe, który przemówił do niego: „Wyslij mężów, aby przebadali ziemię Kanaan, którą przeznaczam dla synów Izraela. Wyślijcie po jednym mężu, z każdego pokolenia waszych ojców, i to same osoby znaczniejsze”. Zadania wywiadowcze w starożytności mogły wykonywać wybrane osoby, mianowicie te, których status społeczny był wysoki. Z punktu widzenia bezpieczeństwa tajnej operacji, a także jej powodzenia istotne było wybranie osób o wysokiej pozycji społecznej, gdyż były one w niewielkim stopniu podatne na wpływy obcego otoczenia. W czasach nowożytnych na dużą skalę rozbudowano wywiad w czasie panowania cesarza Francji Napoleona Bonaparte. Polecił on zorganizować tajne biuro, które według jego wytycznych i pod jego nadzorem zajmowało się gromadzeniem informacji.

Jego agenci byli wysyłani do nieprzyjaciela z konkretnymi zadaniami szpiegowskimi (s. 39). W XX wieku, po I wojnie światowej działalność służb specjalnych została usankcjonowana w wielu państwach na świecie. W Polsce zdobyły one wyraźną pozycję w latach 30. XX w. Zaczęły one śledzić sytuację w Niemczech, gdzie w szybkim tempie zaczęto odbudowywać siły zbrojne w kontekście przygotowań do II wojny światowej. Efektem działań polskich służb specjalnych było, m.in. rozwiązanie tajemnicy nowoczesnej niemieckiej elektrycznej maszyny szyfrującej *Enigmy*. Służyła ona przez okres całej II wojny światowej do rozszyfrowywania nadawanej za jej pomocą niemieckiej korespondencji, dzięki czemu dowództwa armii sił sprzymierzonych dużo wcześniej znały treść rozkazów, co ułatwiło aliantom z powodzeniem prowadzenie działań obronnych (s. 45).

Po II wojnie światowej rodowód polskiego cywilnego aparatu bezpieczeństwa sięga marca 1944 r., kiedy to 120-osobowa grupa Polaków rozpoczęła kurs w szkole NKWD w Kujbyszewie, 21 lipca 1944 r. wraz z powstaniem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego został utworzony Resort Bezpieczeństwa Publicznego. W latach 1946–1948 większość działań operacyjnych podejmowanych przez organy bezpieczeństwa było podporządkowane likwidacji opozycyjnych oddziałów zbrojnych, nastąpiła wyraźna rozbudowa ich struktur. Na przełomie lat 40. i 50. służby często ingerowały w różne sfery życia społecznego, a w tym w funkcjonowanie elit partyjno-państwowych. Zasadnicze zmiany w ich funkcjonowaniu zaszyły po 1989 r. Proces scalania różnych ich podmiotów przebiegał w kilku etapach. W latach 1999–2001 sformułowano założenia ich reformy. Ich diagnoza stanu tych służb wykazała, że funkcjonujący w Polsce system nie gwarantuje w pełni bezpieczeństwa państwa, zwłaszcza wewnętrzne (s. 56).

Zakres kompetencji służb specjalnych jest unormowany w porządku prawnym w formie wydawanych aktów prawnych, takich jak ustawy, rozporządzenia, zarządzenia czy decyzje. W aktach tych określono podległość i nadrzędność służbom poszczególnych komórek wywiadowczych. Zakres ich kompetencji różni się w poszczególnych państwach, a ponadto zależy od sytuacji politycznej na świecie.

Celem wywiadu jest zawsze zagwarantowanie bezpieczeństwa terytorialnego danego państwa

przed ingerencją obcych państw i dogodnej pozycji pośród innych państw i narodów, a też zapewnienie bezpieczeństwa organów i instytucji rządowych i wojskowych. Zadaniem służb specjalnych jest także zdobywanie informacji dotyczących funkcjonowania państwa, a szczególnie instytucji władzy. Dla jej sprawowania potrzebna jest wiedza o zagrożeniach i ich charakterze. Znaczenie tajnych służb wzrasta w sytuacji narastania napięć, konfliktów czy wojny.

W wykładzie podkreśla się, że przez stulecia cele, funkcje i zadania służb specjalnych uległy zasadniczym przeobrażeniom. Wynikało to z przemian zachodzących w rzeczywistości międzynarodowej, układów politycznych i sojuszy wojskowych, a także było determinowane pod względami rządzących elit. Ich funkcje nie uległy w ciągu dziejów zasadniczym zmianom, a jedynie większy nacisk położony został na takie czynności, jak zbieranie i zarządzanie informacją. Są one ze względu na swoje funkcje i zadania przedmiotem sporów politycznych (s. 90).

Charakteryzując metody i techniki działania służb specjalnych wyodrębniono zagadnienia: 1. Powołanie państwowe; 2. Programowanie i planowanie pracy operacyjnej; 3. Inwigilacja, kombinacja, rozpracowanie; 4. Pozyskiwanie tajnych współpracowników; 5. Nowe techniki i technologie wykorzystywane w działalności służb specjalnych. Wskazuje się tu, że do podstawowych elementów działań służb specjalnych należą manipulacja i dezinformacja społeczeństwa. Służby specjalne korzystają zarówno z osobowych, jak i bezosobowych źródeł informacji. Do osobnych źródeł informacji, które są najistotniejsze w pracy operacyjnej zaliczają się tajni współpracownicy. Natomiast bezosobowe źródła informacji tworzą przede wszystkim środki techniki operacyjnej, obserwacja, przeszukania pomieszczeń, materiały archiwalne, kartoteki.

W analizie służb specjalnych jako instytucji sytuującej rzeczywistość społeczno-polityczną wyodrębniono zagadnienia: 1. Służby specjalne w rzeczywistości państwowej; 2. Miejsce służb specjalnych w strukturze rządzących; 3. Wpływ polityki na służby specjalne; 4. Rola służb specjalnych w organizacjach międzynarodowych; 5. Miejsce służb specjalnych w mediach; 6. Służby specjalne a rzeczywistość wyznaniowa. Wskazuje się tu, że procesy demokratyzacji życia społecznego, wzrost jawności życia publicznego nie

pozostaje bez wpływu na sferę działań służb specjalnych. Współczesne społeczeństwa demokratyczne zwracają szczególnie uwagę na wszelkie przejawy naruszeń swobód obywatelskich (s. 184). Wskazuje się, że do 1989 r. w polskim systemie państwa agenci służb bezpieczeństwa byli umiejscowieni we wszystkich ważnych dla elit rządzących instytucjach politycznych, mediach, jak również w Kościele katolickim. Po 1989 r. kolejne rządy wykorzystywały zgromadzone zasoby informacyjne o służbach dla własnych partykularnych interesów nie podejmując rozwiązań instytucjonalno-prawnych w zakresie umiejscowienia służb specjalnych w strukturze państwa. Podkreśla się, że budując państwo demokratyczne, służby specjalne nie powinny wykorzystywać materiałów zgromadzonych w takich instytucjach, jak Instytut Pamięi Narodowej, gdyż nie można z całkowitą pewnością powiedzieć, że nie zostały one sfalszowane (s. 231).

Określając współczesne wyzwania polskich służb specjalnych wyodrębniono zagadnienia: 1. Stan i reorganizowanie służb specjalnych; 2. Polityka kadrowa w służbach specjalnych; 3. Nowe wyzwania i zadania służb specjalnych; 4. Międzynarodowa współpraca polskich służb specjalnych. Wskazuje się tu, że charakterystyczną cechą zmian w środowisku bezpieczeństwa jest przesunięcie się punktu ciężkości z zagrożeń klasycznych (militarnych) na zagrożenia nietypowe, których źródłem stają się takie trudne do zdefiniowania podmioty pozapaństwowe.

Charakterystycznym zjawiskiem towarzyszącym transformacji ustrojowej i politycznej w Polsce była wymiana kadry w służbach specjalnych. W latach 1990–2003 przyjmowano do służb specjalnych ludzi młodych, najczęściej związanych z określoną opcją polityczną. Usunięto w krótkim czasie ok. 500 funkcjonariuszy, często o dużej wiedzy, doświadczeniu i profesjonalizmie (s. 247). Zauważa się, że nowe zagrożenia, nowe instytucje do ich zwalczania, nowe zadania i formy pracy tworzą nową jakość relacji w systemie bezpieczeństwa państwa. Potęguje ją model korporacyjny bezpieczeństwa, który ujawnia potrzebę współdziałania państw na możliwie wielu płaszczyznach życia kulturowo-cywilizacyjnego.

W relacji uogólniającej w Zakończeniu wskazuje się, że służby specjalne są trwałym elementem struktury instytucjonalnej każdego państwa. Stanowią ważny instrument ochrony bezpieczeń-

stwa narodowego, mający kluczowe znaczenie dla ochrony bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, a także ochrony praw obywateli i porządku konstytucyjnego. Istotne ogniwo prezentacji problemu stanowi Bibliografia, w której zawarto podstawowe materiały źródłowe oraz literaturę przedmiotu.

Lektura książki pozwala stwierdzić, że: 1. jest to monograficzne ukazanie istoty, zadań i funkcji specyficznej instytucji życia kulturowego jaką są służby specjalne; 2. wskazuje się w nim zmieniające się funkcje i zadania tej instytucji w procesie dziejowym; 3. określa się skalę stymulowana przez służby specjalne rzeczywistości społeczno-politycznej; 4. na tle porównawczym określa się powołanie i zadania służb specjalnych, a w tym odnosi się doświadczenie polskie do ich funkcjonowania w przestrzeni największych państwach świata; 5. starannie zgromadzono bazę źródłową i literaturę przedmiotu.

Książka zasługuje na dużą uwagę czytelników interesujących się instytucjonalizacją życia kulturowego, a w tym sytuującą się w przestrzeni politycznej tajności.

Andrzej Chodubski

ks. Edward Walewander, *O duszy nauczycielstwa – przed stu laty i dziś*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, ss. 40.

Wśród publikacji poświęconych nauczycielowi w zmieniającej się rzeczywistości kulturowo-cywilizacyjnej na uwagę zasługuje prezentowane studium ks. prof. Edwarda Walewandra. Przywołuje się w nim ustalenia zawarte w opracowaniu inicjatora psychologii wychowawczej w Polsce Jana Władysława Dawida (1859–1914), który opublikował w 1912 r. w Krakowie rozprawę pt. *O duszy nauczycielstwa*. Wskazuje się na aktualność zawartych w niej spostrzeżeń, twierdzeń. Współcześnie są one wyjątkowo nośne, gdyż następuje głęboka dewaluacja *prawdziwych* autorytetów, gdzie klasycznego nauczyciela zastępuje: trener, przewodnik, menager.

W Przedmowie do studium zauważa się, że szkoła nigdy nie wyręczy rodzinny w wychowaniu dzieci i młodzieży. Jej rola powinna wspomagać rodzinę w ubogacaniu procesu wychowaw-

czego w treści poznawcze, kształtujące umysł. Dziecko wynosi zazwyczaj z domu rodzinnego światopogląd i podstawy moralne. Naśladuje zarówno pozytywne, jak i negatywne wzory postępowania. Bywa ono świadkiem dokonywanych wyborów kulturowych przez dorosłych – rodziców, dziadków, różne osoby spowinowacone z daną rodziną. Wskazuje się, że szkoła od kilku dziesięcioleci poddawana jest coraz to innym eksperymentom. Różne poczynania i projekty w zamyśle reformatorskie – doprowadziły do pewnego wypaczenia jej misji. Odgórnie usiłuje się przekształcić szkołę w instytucję „produkcującą” obywateli o określonej opcji politycznej, odpowiadającej rządzącej partii. Wartość szkoły w tej sytuacji w istotnej mierze zależy od nauczycieli, którzy realizują jej zadania, od tego w jakim zakresie traktują swoje powołanie. Podkreśla się, że nawet jeśli autorytet nauczyciela jest bardzo ograniczony, a tym samym maleje skuteczność jego oddziaływania, najważniejsze jest to czy pozostaje wierny swemu szaczytnemu powołaniu, dba o zdobycie jak najlepszych kwalifikacji merytorycznych i moralnych (s. 9).

Na początku XX w. wypracował ideał nauczyciela Jan Władysław Dawid, który odwoływał się do myśli jezuickiego działacza oświatowego Grzegorza Piramowicza (1735–1801), autora pracy pt. *Powinności nauczyciela* (Warszawa 1787).

Przypomina się, że Jan Władysław Dawid był synem nauczyciela gimnazjalnego w Lublinie, tam ukończył w 1877 r. gimnazjum. Studiował prawo i nauki przyrodnicze w Warszawie, a następnie nauki psychologiczno-pedagogiczne w Halle i Lipsku. W 1884 r. podjął działalność oświatową jako wykładowca na tajnych kursach oraz publicystykę pedagogiczną. W latach 1890–1898 redagował „Przegląd Pedagogiczny”. Ważnym ogniwem jego pracy stało się powołanie naukowe w dziedzinie pedagogiki i psychologii. W tworzących przez siebie zespołach badań psychologiczno-pedagogicznych dotyczących badań umysłowości dzieci wprowadzał nowoczesne metody badań, jak np. kwestionariusze, psychogramy, nauczanie poglądowe. W latach 1896–1906 związał się z radykalnym ruchem politycznym. Redagował jego radykalne pisma, kolejno: „Głos”, „Przegląd Społeczny i Spółczeństwo”.

W przestrzeni pedagogicznej dużo miejsca poświęcał rozbudowie aktywności zorganizowanej, co wyrażał w wygłaszaniu wykładów, m.in.